

ՈՐՈՇ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ԴԵՂԱԲՈՒՅՍԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱՎՈՐ
ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ ԴՐԱՆՑ ՀԻՇԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁ
(Ըստ Սյունիքի դաշտային-ազգագրական նյութերի)*

ԱՆԻ ՍԱՐԱՏԻԿՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Սյունիք, դեղաբույսեր, բուսաբուժություն, ժողովրդական բժշկություն, միջնադար, բժշկարաններ, ձեռագրեր, հավատալիքներ, էթնոբուսաբանություն, դաշտային նյութեր:

Նախաբան

Ժողովրդական բժշկությունը, չնայած արդի բժշկական հաստատությունների ու դրանց տրամադրած ծառայությունների համեմատաբար հասանելի լինելուն, դեռևս պահպանել է իր կարևորությունը հատկապես գյուղական բնակավայրերում և կիրառվում է հիմնականում կենցաղային մակարդակում: Ժողովրդական բժշկության, մասնավորապես՝ բուսաբուժության միջոցով մարդիկ փորձում են կարգավորել կամ բուժել հիմնականում շնչառական, մարսողական, սրտանոթային, միզասեռական և հենաշարժիչ համակարգերի թեթև ծանրության խնդիրները: Օգտագործելով շրջակայքում աճող դեղաբույսերը՝ գյուղատնտեսությանը զբաղվող ժողովուրդը ոչ միայն փորձում է խույս տալ բժշկության հետ կապված ծախսերից, այլև խնայում է իր ժամանակը և օգտագործում ավանդաբար իրեն հասած ժողովրդական գիտելիքը, որը հիմնականում դարերի փորձություն է անցել: Կարևոր հանգամանք է նաև այն, որ ժողովուրդը շատ ավելի հաճախ վստահում է դարերի փորձառությանը ամրագրված և նախնիների փոխանցած ժողովրդական միջոցների՝ բնությունից ստացված դեղաբույսերն առավել անվտանգ համարելով գիտական բժշկության առաջարկած դեղամիջոցներից ու բուժամիջոցներից:

Ժողովրդական բուսաբուժությունը և դեղաբույսերի օգտագործումը բնութագրական է Հայաստանի բոլոր շրջանների և ժողովուրդների համար¹,

* Ներկայացվել է 16. IX. 2022 թ., գրախոսվել է 19. IX. 2022 թ., ընդունվել է տպագրության 09. XI. 2022 թ.: Հետազոտությունն իրականացվում է ՀՀ ԿԳՄՄՆ Գիտության կոմիտեի 20TTSH-053 «Բնական բուսական ռեսուրսների օգտագործումը Սյունիքում. ավանդույթները, ժամանակակից միտումները և հեռանկարները» գիտական նախագծի շրջանակում: Խորին չնորհակալություն ենք հայտնում կ. գ. թ. Ռոման Հովսեփյանին և պ. գ. թ. Հասմիկ Աբրահամյանին՝ հոգևածի պատրաստման ընթացքում տրված արժեքավոր խորհուրդների և թեմային առնչվող նյութերի տրամադրման համար:

Տե՛ս Հովսեփյան, Ստեփանյան-Ղանդեղյան, Մելքոնյան. 2014, 148–162, Հովսեփյան, Ստեփանյան-Ղանդեղյան, Դաֆնի. 2020, 34–35, Հովսեփյան. 2020, 235–247:

սակայն Սյունիքում, ըստ նախնական տվյալների, դեղաբույսերի օգտագործման ավանդույթներն ավելի լավ են պահպանվել²:

Հետազոտության առաջնային նյութը հավաքվել է սկսած 2020 թ. Սյունիքի մարզի տարածքից դաշտային ազգագրական հետազոտությունների և հրատարակված ու արխիվային նյութերի աղբյուրագիտական հետազոտությունների միջոցով: Ազգագրական հետազոտությունները, մասնավորապես՝ հարցազրույցները և անմիջական դիտարկումները կատարվել են Սյունիքի մարզի բոլոր համայնքներում՝ Գորայք, Սիսիան, Տաթև, Գորիս, Տեղ, Կապան, Քաջարան, Մեղրի, հիմնականում՝ գյուղական բնակչության շրջանում³: Դաշտային նյութերի զբանցում իրականացրել ենք հիմնականում գարնան սկզբից մինչև ուշ աշուն ընկած ժամանակահատվածում:

Ժողովրդական բժշկության ուսումնասիրության պատմությունը Հայաստանում

Ժողովրդական բժշկության բնագավառում հնուց կարևոր տեղ ունենին դեղաբույսերը⁴: Բուսաբուժությունը միջնադարյան Հայաստանի մշակույթի կարևոր բաղադրիչներից մեկն է, որի մասին վկայում են դրա վերաբերյալ մեծաքանակ աղբյուրները, որոնք մասամբ են ուսումնասիրվել:

Հայաստանի բժշկության պատմության ուսումնասիրությունը սկսվել է XIX դ. առաջին կեսին: Այն նշանավորվում է միջնադարյան բժշկության դասական Մխիթար Հերացու «Ջերմանց մխիթարություն» գրքի հայերեն բնագրի լույս ընծայմամբ: Գիրքը լույս ընծայեցին Վենետիկի Մխիթարյանները 1832 թ. Սուրբ Ղազար կղզում⁵: Դրան հաջորդեց Վիեննայի Մխիթարյան Միաբանության հրատարակությունները. նրանք իրենց հարուստ բժշկարանների հավաքածուներով դարձան հայ բժշկապատմական ուսումնասիրության կարևոր կենտրոններ: Բնագրերի ուսումնասիրությունից զատ, հրատարակվեցին նաև բժշկության պատմությանը նվիրված աշխատանքներ՝ ինչպես, օրինակ, Ղևոնդ Ալիշանի «Հայբուսակ»-ը (Վենետիկի Ս. Ղազար, 1895)⁶, իսկ ավելի ուշ ծավալուն ուսումնասիրություններ են կատարել Կարապետ Գաբրիկյանը, Ստեյլա Վարդանյանը և այլք⁷:

Բժշկության նկատմամբ մեծ հետաքրքրություն են ունեցել միջնադարյան փիլիսոփա, թարգմանիչ, եկեղեցական գործիչ Եզնիկ Կողբացին, ով իր «Եղծ աղանդոց» գրքում անդրադարձել է նաև բուսաբուժությանը⁸, ինչպես նաև ականավոր աստղագետ և փիլիսոփա Անանիա Շիրակացին, ով իր «Քննիկոնում» անդրադարձել է նաև բժշկությանը⁹: Միջնադարյան հայ բժիշկները

² Hovsepyan, Stepanyan-Gandilyan, Stollberg. 2019, 23–34; Hovsepyan. 2022, 123–136.

³ Հոգևածում օգտագործվել են մեր ամբողջ հետազոտական թիմի հավաքած և մշակած տվյալները:

⁴ «Երեկոյան Երևան», 09. II. 1966:

⁵ Հ ե Ր ա ջ ի. 1832:

⁶ Մանրամասն տե՛ս Վ ա Ր դ ա ն յ ա ն. 2000, 10–11:

⁷ Գ ա բ ի կ ե ա ն. 1968, Վ ա Ր դ ա ն յ ա ն. 2000:

⁸ Վ ա Ր դ ա ն յ ա ն. 2000, 63:

⁹ Վ ա Ր դ ա ն յ ա ն. 1982, 16:

քաջատեղյակ էին անտիկ բժշկության դասական աշխատություններին, սակայն հայոց լեզվով բժշկարանների ստեղծումը տեղի ունեցավ միայն X դարում¹⁰: Ինչպես հավաստում են մասնագետները, առաջին բժշկարաններում ակնհայտորեն զգացվում է արաբական մշակույթի ազդեցությունը, այդպիսի օրինակ է Մ. Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 7049 ձեռագիրը, որն առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ դրեց ակադեմիկոս Լ. Խաչիկյանը¹¹:

Դեղաբույսերի վերաբերյալ կարևոր տեղեկությունների աղբյուր են նաև Ամիրդովլաթ Ամասիացու «Անգիտաց անպէտ», «Օգուտ բժշկութեան» աշխատությունները¹²: Բույսերի մասին մի առանձին կարևոր աղբյուր է Մ. Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 6267 ձեռագիրը¹³: Ձեռագրի հեղինակը Ստեփանոս Շահրիմանյանն է, այն կոչվում է «Տնկաբանություն կամ Փղորայ Հայաստանի» (1818 թ.): Այստեղ նկարագրվում է 800 դեղաբույս, բերված են բուսաբանական, պատմական տվյալներ դրանց ծագման, տարածման ու օգտագործման մասին:

Ժողովրդական բժշկությունը մեծ կիրառություն է ունեցել, հատկապես՝ գյուղական շրջաններում, որտեղ մեծ համբավ ունեին հեքիմները: Այս փաստը ընդգծվում է նաև XIX–XX դդ. հայ պարբերական մամուլի էջերում¹⁴: Երևույթը պատճառաբանվում էր բժիշկ-մասնագետների՝ քաղաքային շրջաններում կենտրոնացած լինելու հանգամանքով¹⁵:

Ուսումնասիրության արդյունքները

Դաղձ, տյախձ, տեսնը, դեսնը, դեխանը (*Mentha* spp., *Mentha longifolia*) Սյունիքում, Թերևս, համատարած կիրառություն ունեցող բույսերից է, որի մասին Շահրիմանյանը գրում է. «Կոչի աշխարհ նանուխ, յատին.՝ մէնթհայ *Mentha*, արաբերեն կամ պարսկերեն նանահ կամ նէէնէհ»¹⁶: Նա նաև հավելում է, որ անանուխը չորացնում են և օգտագործում տարբեր հիվանդությունների ժամանակ, առավել հաճախ՝ ստամոքսի ցավի: Հնարավոր է, որ պարսկերենից թափանցած լինի բույսի տեղական, առավել հաճախ հանդիպող անունը. «Աս նյանյան ա (ցույց է տալիս մշակվող տեսակը), էս էլ ճրի տաղց ենք ասում (ցույց է տալիս վայրի տեսակը), էս էլ ոնց որ վայրին ա, ճնշման համար, սրտի համար, պահում ենք, էլի, աստված ոչ արած, դեղի համար ...»¹⁷, «փորացավի համար նյանյա ենք օգտագործում»¹⁸:

¹⁰ Վ ա ռ դ ա ն յ ա ն. 1982, 14:

¹¹ Խ ա չ ի կ յ ա ն. 1971, 23–43: Խաչիկյանը հայ միջնադարյան բժշկության վերաբերյալ տեղեկություններ է հաղորդում նաև Հովհաննես Երզնկացու ճառերից և քարոզներից (այդ մասին հանգամանորեն տե՛ս Խ ա չ ի կ յ ա ն. 2012, 9):

¹² Ա մ ա ս ի ա ց ի. 1927:

¹³ Շ ա հ Ր ի մ ա ն յ ա ն. 1818:

¹⁴ «Նոր-Դար» (Թիֆլիս), 28. X. 1888, 16. II. 1894, «Մշակ» (Թիֆլիս), 12. I. 1888:

¹⁵ «Մշակ», 12. I. 1888:

¹⁶ Շ ա հ Ր ի մ ա ն յ ա ն. 1818, 24բ:

¹⁷ Դաշտային ազգագրական նյութեր (այսուհետ՝ ԴԱՆ). 2021, Սյունիքի մարզ, գ. Քարահունջ, հարցազրույցի թիվ (այսուհետ՝ հ/թ) 210804-3, կին:

¹⁸ ԴԱՆ. 2021, Սյունիքի մարզ, գ. Բռնակոթ, հ/թ 210806–2, կին:

Անթառամը (*Helichrysum* spp.) և Սյունիքում տարածված դեղաբույս է. «... անթառամ է ծաղիկ դեղին, փոքրագույն, և միշտ գունավոր, օգտագործում են երբ արյունը խտանում է, այն ջրիկացնող հատկություն ունի»¹⁹: Բանասացները նշում են անթառամի այդ նույն հատկության մասին, նաև նշում օգտագործում են աղեստամոքսային համակարգի և լյարդի խնդիրների դեպքում²⁰:

Եղինջը (*Urtica* spp.) Սյունիքում առավել հաճախ հանդիպում է աղինջ կամ հաղինջ ձևով. «Հա, մենք աղինջ ենք ասում, օգտակար ա ստամոքսի ցավի համար»²¹: Մ. Մաշտոցի անվան մատենադարանի № 6267 ձեռագրում մեկնաբանվում է այն այսպես. «Եղինճ կոչի եւ եղիճ և աղինճ և աղինճ, լատ.՝ *Urtica*, արաբերեն՝ գէրիզ, պարսկերեն՝ էնճիրէ, զոր Ամիրդովլաթ դէն անճիրայ, օգտակար է հատկապես երիկամների համար»²²:

Սյունիքում վայրի սխտորը կամ սխտորուկը (*Allium* spp.) ընդունված է օգտագործել հիմնականում սննդային նպատակներով, թեև նշվում է նաև առողջության համար ընդհանուր օգտակարության մասին (ինչպես՝ մշակովի սխտորի դեպքում): Ուշագրավ է, որ Ղ. Ալիշանի «Հայրենակ»-ում վայրի սխտորի հականեխիչ հատկության վերաբերյալ վկայակոչված է հունական մի ավանդություն. «... եւ մեզի պատմեցին հին բժշկապետքն և ստուգեցին և ասացին, թէ յանկարծակի պատերազմունք եղեւ ի Հելլենացոց երկիրն, և շատ մարդիկ ջարդեցան ի դաշտի մի մէջ, և ի յայն դաշտն ի յայս խոտէս շատ էր բուսեր, և այս մեռելին ի վերայ յայս խոտիս պառկել էին, և կային այլ մեռած մարդիկ, որ պառկել էին, և այս խոտս չկայր ի նոցա ներքեն և ի բոլորքն, նա կամօքն Աստուծոյ այն մարդիկն, որ ի վերայ այս խոտիս էին պառկեր, չի փտեցան. այն մարդկացն, որ այս խոտս ոչ ի ներքեն և ոչ ի բոլորքն էր, նա ամէնն փտեցան և աներեւոյթ եղան»²³:

Չամանը (*Carum carvi*) Սյունիքում մեր օրերում օգտագործվում է հիմնականում թեյի համար, թեև բանասացները նշում են նաև դրա ընդհանուր բուժական հատկությունների մասին, երբեմն՝ նաև մարսողության խանգարումների բուժման և սրտի աշխատանքի կարգավորման համար²⁴: Ըստ հնդկական ավանդական բժշկության՝ Այուրվեդայի՝ հնդիկները նույնպես այն կիրառել են նույն ցուցումներով²⁵:

Եզան լեզուն (*Plantago lanceolata*) Սյունիքում օգտագործվում է մարսողական համակարգի, մասնավորապես՝ ստամոքսի խնդիրների դեպքում և տեղային մաշկային բորբոքումների բուժման նպատակներով. «Եզան լեզու չի, մեր բարբառով տըխտըկուն ա, տաք ջրի մեջ ես գցում, դնում վերքի վրեն կապում, ինքը թարախային պրոցեսը հանում ա»²⁶: Եզան լեզվի բժշկող հատ-

¹⁹ Շ ա հ ր ի մ ա ն յ ա ն. 1818, 27ա, 27բ:

²⁰ ԴԱՆ. 2021, Սյունիքի մարզ, գ. Բռնակոթ, հ/թ 210806-4, կին:

²¹ ԴԱՆ. 2021, Սյունիքի մարզ, ք. Գորիս, հ/թ 210803-2, կին:

²² Շ ա հ ր ի մ ա ն յ ա ն. 1818, 21ա, 114բ:

²³ Ա լ ի շ ա ն. 1895:

²⁴ ԴԱՆ. 2022, Սյունիքի մարզ, ք. Սիսիան, հ/թ. 220713-10, տղամարդ՝ 40 տ.:

²⁵ Վ ա ր դ ա ն յ ա ն. 2000, 38:

²⁶ ԴԱՆ. 2021, Սյունիքի մարզ, գ. Քարաչեն, հ/թ 210805-2, կին:

կուլթյան մասին գրում է մեծ բժշկապետ Մխիթար Հերացին²⁷: Շահրիմանյանը գրում է. «Եզնալեզու, այն լայնատերև, մուգ կանաչ բույս է, օգտակար է որովայնի ցավերի համար»²⁸: «Հայբուսակ»-ում նշվում է. «Եզնալեզու, Թորթին ցեղերուն է, կ'ըսէ բժշկարան մի, և լաւն այն է որ տերեւն թանձր լինի ...»²⁹:

Հավատալիքներ դեղաբույսերի մասին

Բույսերի բուժիչ հատկությունները մշտապես եղել են մարդկանց ուշադրության կենտրոնում³⁰: Քանի որ նախկինում հավատքով բուժվելը համարվել է նույնքան օրինաչափ և նորմալ, որքան բուսական ծագման բուժիչ նյութերով բուժվելը, բուժման ուսցիոնալ ու իռացիոնալ մեթոդները դիտարկվել են մի համատեքստում, որտեղ դրանց վերաբերվող գիտելիքները միահյուսված են եղել: Նման իրավիճակ է եղել չարխատիան համարվող շատ բույսերի դեպքում³¹: Բույսերի դարմանող հատկությունների մասին հավատալիքները արտացոլվել են նաև հայ ժողովրդական հեքիաթներում³²:

Ուշագրավ է հատկապես լոշտակի (*Bryonia* spp.) մասին տեղեկությունները, որի արմատը հանելու համար հատուկ ծիսակարգ էին կատարում³³: Դեղաբույսը շատ վաղուց է հայտնի մարդկությանը՝ որպես ցավամոքիչ, արյունահոսությունը դադարեցնող, լուծողական և միզամուղ միջոց³⁴: Սյունիքում այդ բույսը հայտնի է լոշտակ, անխոս և դարավաշ անուններով: Անխոս ասողները մեկնաբանում են, որ բույսը քաղելիս պետք է չխոսել, այլապես դառը կլինի: Արմատը հանում են, կտրատում, լցնում ալկոհոլի մեջ կամ չորացնում, փոշի սարքում՝ դեղ օգտագործելու նպատակով³⁵: Որպես դեղ օգտագործում են հիմնականում ստամոքսի խնդիրների դեպքում³⁶: Լոշտակ դեղաբույսի վերաբերյալ կա մի ավանդազրույց, համաձայն որի՝ լոշտակը մի սպասավոր է եղել և իր վարդապետի կողմից «սաստիկ տանջվել»: Վերջինս, կանթեղից ձեթ լցնելով քնած ժամանակ, այրել է վարդապետի մորուքը և արժանացել «գետինը մտնես» անեծքին: Լոշտակն իսկույն գետինն է մտնել: Վարդապետը զղջալով՝ ավելացրել է «ամենայն հիվանդության դեղ լինես», սակայն այրվածքի ցավը զգալով՝ վարդապետը կրկին անիծել է՝ «ով նրան հանի՝ ինքը մտնի տեղը»: Եվ ահա այդ պատճառով մարդիկ խուսափում են լոշտակը հանել հողից. հանում են շան օգնությամբ³⁷:

Այս դեղաբույսի մասին կա մի ուշագրավ աղոթք. «... Դու ես Թագավոր ամենայն խոտից, և որ գոյացոյցն զքեզ և պարգևեաց քեզ բժշկութիւն ազգի

²⁷ Հ ե ր ա ց ի. 2019, 276:

²⁸ Շ ա հ Ր ի մ ա ն յ ա ն. 1818, 104բ–105ա:

²⁹ Ա լ ի չ ա ն. 1895, 150:

³⁰ «Նոր-Դար», 10. VIII. 1893:

³¹ Հ ա ր ու թ յ ու ն յ ա ն. 2001, 9:

³² Հ ա յ ր ա պ ե տ յ ա ն. 2006, 167:

³³ Հ ա յ ր ա պ ե տ յ ա ն. 2006, 171:

³⁴ Վ ա ր դ ա ն յ ա ն, Ա ս լ ա ն յ ա ն. 2017, 18:

³⁵ Ըստ Ռ. Հովսեփյանի և Ն. Ղանդիլյանի՝ Սյունիքի Տաթև համայնքում 2017–2019 թթ. գրանցած էթնոբուսաբանական նյութերի:

³⁶ Hovsepyan, Stepanyan-Gandilyan, Stollberg. 2019, 29.

³⁷ Լ ա լ ա յ ա ն. 1903, 189, Հ ա ր ու թ յ ու ն յ ա ն. 1987, 26:

մարդկան ամենայն ցավոց և անուամբ անեղին և անմահին ...», որն ավարտվում է այսպես. «Եթե անգամ ասա և ապա հանէ իւր արմատովն. և յորժամ քաշես՝ պտուղն պտղեցո՛ր՝ ոռորբ աման, պահէ. Թե հանց հանդիպի որ չորս ճեղ լինի, նոր ամանի մէջ ծրարէ, պահէ»³⁸:

Առանձնակի ուշադրության է արժանի այն հանգամանքը՝ մարդկանց մեջ կան այնպիսի պատկերացումներ, որոնց համաձայն՝ հիվանդությունները առաջանում էին չար ոգիների ազդեցությամբ, որից խուսափելու համար օգտագործում էին հմայիլներ³⁹: Օրինակ՝ դիվահարությունից խուսափելու և դիվահարին բուժելու համար ժողովրդական զրույցներում ու հավատալիքներում բազմաթիվ միջոցներ և եղանակներ են առաջարկվում: Դեռից կարելի է պաշտպանվել չարահայած հատկանիշներով օժտված տարբեր բույսերի, դրանցից պատրաստված հմայիլների միջոցով⁴⁰: Սյունիքում հանրահայտ չարխափան բույսը բուշին (Celtis spp.) է, որը համարվում է սուրբ ծառ:

Եզրակացություն

Դաշտային գրառումները համեմատելով գրավոր աղբյուրների հետ՝ հետաքրքիր համընկումներ ենք տեսնում ժողովրդական գիտելիքների (որոնք մինչ այժմ կենսունակ են) և գրավոր աղբյուրների միջև.

1. Դաշտային ուսումնասիրությունները և գրավոր աղբյուրների վերլուծությունը, սակայն, ցույց են տալիս, որ դեղաբույսերի մասին ավանդական գիտելիքը և նախախորհրդային ու միջնադարյան ժամանակների գրավոր աղբյուրներում արտացոլված գիտելիքներն անմիջականորեն կապված չեն և, որպես կանոն, փոխանցվում են բանավոր կերպով: Այս հանգամանքը, այնուամենայնիվ, չի բացառում ժողովրդական իմացության և միջնադարյան գրավոր աղբյուրների հնարավոր կապը:

2. Սյունիքի աշխարհագրական ու կլիմայական պայմանների բազմազանությամբ պայմանավորված՝ բազմազան են նաև դեղաբույսերը, դրանց տեղական անունները և օգտագործման նպատակներն ու ձևերը:

3. Դեղաբույսերը տեղի բնակչության համար կենսական կարևորություն ունեն, երբեմն՝ նաև տնտեսական առումով. որոշ համայնքներում կամ առանձին ընտանիքներում այն եկամտի հիմնական աղբյուր է:

Այսպիսով, ինչպես անցյալ դարերում, այժմ էլ շարունակվում է դեղաբույսերի հավաքչությունն ու կիրառությունը, և այն չի դադարում ավանդական մշակույթի կարևոր մաս լինել:

Անի Սարատիկյան – ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի վաղ Հնագիտության բաժնի կրտսեր գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Հայաստանի երկաթի դարի Հնագիտություն, Հայկական լեռնաշխարհի ջրօգտագործման մշակույթ: Հեղինակ է 5 հոդվածի: anisaratikyaniae@gmail.com

³⁸ Սր ու ա ն ձ տ ե ա ն ց. 1878, 327–328:

³⁹ Հ ա յ ր ա պ ե տ յ ա ն. 2006, 169:

⁴⁰ Գ ա լ ս տ յ ա ն. 2021, 46, 111:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ալիշան Ղ. 1895, Հայբուսակ կամ հայկական բուսաբանություն, Սբ. Ղազար, Վենետիկ, 697 էջ:

Ամիրտովլաթի Ամասիացույ Անգիտաց անպէտ կամ Բառարան բժշկական նիւթոց. 1927, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 766 էջ:

Գաբրիէան Կ. 1968, Հայ բուսաշխարհի (Պսակեալ Իզմիրեանց գրական մրցանակաւ յամին 1912), Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, Երուսաղէմ, 294 էջ:

Գալստյան Հ. 2021, Չար ոգիները հայ ժողովրդական գրույցներում, տեսակների դասակարգումն ըստ գործառնությունների (ատենախոսություն), ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, 236 էջ:

Դաշտային ազգագրական նյութեր (ԴԱՆ). 2021, Սյունիքի մարզ (ք. Գորիս, Սիսիան, գ. Քարահունջ, Քարաշեն, Տաթև, Բռնակոթ):

Լալայան Ե. 1903, Բորչալուի գավառ.– «Ազգագրական հանդես» (Թիֆլիզ), գիրք X, Արագտիպ Մ. Մարտիրոսեանցի, էջ 112–268:

Խաչիկյան Լ. 1971, Հայ բնագիտական միտքը XIV–XVIII դդ.– ՊԲՀ, № 2, էջ 23–43:

Խաչիկյան Լ. 2012, Աշխատություններ, Ա (կազմ.՝ Շ. Լ. Խաչիկյան, խմբ. Պ. Մ. Մուրադյան), Երևան, «Նաիրի» հրատ., 547 էջ:

Հակոբյան Ս. Ինչու չեն օգտագործվում հայկական դեղաբույսերը. – «Երեկոյան Երևան», 09. II. 1966:

Հայրապետյան Թ. Լ. 2006, Բուժման ծիսահմայական և կենսաֆիզիկական ցուցիչները հայ ժողովրդական հեքիաթներում. – ՊԲՀ, № 2, էջ 167–186:

Հարությունյան Ս. 1987, Հայ հին վիպաշխարհը, Երևան, «Արևիկ», 190 էջ:

Հարությունյան Ս. 2001, Հին հայոց հավատալիքները, կրոնը, պաշտամունքն ու դիցարանը, Երևան, «Մուղնի», 80 էջ:

Հովսեփյան Ռ., Ստեփանյան-Ղանդիլյան Ն., Մելքունյան Հ. 2014, Բուսաբուժական և բուսահավաքչական գործունեությունները եզդիների և քրդերի մշակույթներում (նախնական տվյալներ). – ՊԲՀ, № 3, էջ 148–162:

Հովսեփյան Ռ., Ստեփանյան-Ղանդիլյան Ն., Դաֆնի Ա. 2020, Վայրի բուսական ռեսուրսների սննդային օգտագործումը Վայքում. Էթնոբուսաբանական հետազոտությունների մեկնարկը Վայոց ձորում. «Վառ անցյալ, վառ ապագա». – «Վայոց ձորի պատմամշակութային ժառանգությունը» գիտաժողով (մարտի 13–14) (Եղեգնաձոր), էջ 34–35:

Հովսեփյան Ռ. 2020, Բուսահավաքչությունը և բուսաբուժությունը Հայաստանի եզդիների կենցաղում. – ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», № 3, էջ 235–247:

Մխիթար Բժշկապետի Հերացիոյ Ջերմանց Մխիթարություն, Արդեամբք եւ ծախիւք ազնուական Կարապետ Չէլէպիի Տիւզեան, Ի Վենետիկ, Ի տպարան Սրբոյն Ղազարու, յամի 1832 (ՌՄՁԱ), 150 էջ:

Մխիթար Հերացի. 2019, Ջերմանց մխիթարություն (բնագրային համաբարբառ), կազմող՝ Ղ. Ս. Մովսեսյան, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, 1231 էջ:

«Մշակ» (Թիֆլիս), 12. I. 1888:

«Նոր-Ղար» (Թիֆլիս), 28. X. 1888, 10. VIII. 1893, 16. II. 1894:

Շահիրմանյան Ս. 1818, Տնկաբանություն կամ փղորայ Հայաստանի. – Մ. Մաշտոցի անվան մատենադարան, ծեռագիր № 6267, 469 էջ:

Սրուանձտեանց Գ. 1878, Մանանայ, ժողովեա եւ ի լոյս էած Գ.Վ. Սրուանձտեանց, Կ. Պօլիս, տպագրութիւն Ե. Ս. Տնտեսական պահճի Գափու Էսատ Էֆենտի խան, 457 էջ:

Վարդանյան Ս. 1982, Բժշկությունը Հին եւ Միջնադարյան Հայաստանում, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 58 էջ:

Վարդանյան Ս., Ասլանյան Ա. 2017, Բժշկության պատմություն (բ. գ. դ. պրոֆեսոր Ս. Վարդանյանի խմբագրությամբ), Երևան, Երևանի Հերացու անվան պետական բժշկական համալսարան, 280 էջ:

Վարդանյան Ս. 2000, Հայաստանի բժշկության պատմություն, Երևան, «Քննատեր», 439 էջ:

Овсеян Р. А., Степанян-Гандилян Н. П. 2021, Использование растений в народной медицине молокан Армении: предварительные данные. – «Этнография» (Москва), № 2, с. 98–117.

Hovsepyan R., Stepanyan-Gandilyan N., Stollberg Ch. 2019, Phytomedicinal Knowledge and “Official” Sources in Tatev (Armenia). – «Ethnobiology Letters», № 10, pp. 23–34.

Hovsepyan R. 2022, Syunik (Armenia) in the context of perspectives of ethnobotanical studies. – «Review of Armenian Studies» (Yerevan), № 1, pp. 123–136.

НЕКОТОРЫЕ НАБЛЮДЕНИЯ О ЛЕКАРСТВЕННЫХ РАСТЕНИЯХ И ИХ УПОМИНАНИЯ В ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКАХ (По сюникским полевым этнографическим материалам)

АНИ САРАТИКЯН

Р е з ю м е

Ключевые слова: Сюник, лекарственные растения, фитотерапия, народная медицина, средневековые, лечебники, рукописи, поверья, этноботаника.

Этноботанические исследования, проводимые в Сюникской области, дают ценную информацию о видах лекарственных растений, целях и способах их использования, а также о народных традициях в области природопользования. Имеются также данные о некоторых используемых в настоящее время лекарственных растениях (мята, бессмертник, крапива, дикий чеснок, тмин, подорожник, переступень и др.) в средневековых трудах, где обсуждаются и интерпретируются варианты и способы лечения ими различных заболеваний. Сравнение использования лекарственных растений в народной медицине Сюника с данными об их использовании, представленными в рукописях и других письменных источниках Матенадарана (№ 6267, № 7049) показывает глубину народных знаний, которые до сих пор сохраняются и передаются из поколения в поколение.

Ани Саратикян – младший научный сотрудник отдела ранней археологии Института археологии и этнографии НАН РА. Научные интересы: археология железного века Армении, использование водных ресурсов в Армянском нагорье. Автор 5 статей. anisaratikyaniae@gmail.com

SOME OBSERVATIONS ON MEDICINAL PLANTS AND THEIR
REFERENCES IN WRITTEN SOURCES
(According to Syunik ethnographic materials)

ANI SARATIKYAN

S u m m a r y

Key words: Syunik, medicinal plants, phytotherapy, folk medicine, Middle Ages, medical books, manuscripts, beliefs, ethnobotany.

Ethnobotanical studies carried out in the Syunik region provide valuable information on species of medicinal plants, purposes and methods of their use, as well as folk traditions in the field of exploitation of natural resources. There are also data on some of the currently used medicinal plants (mint, everlasting, nettle, wild garlic, caraway, plantain, bryony, etc.) in medieval works, where options and methods of treating various diseases with these medicinal plants are discussed and interpreted. The comparison of the use of herbs in folk medicine in Syunik with data on the use of the same herbs presented in manuscripts and other written works from Matenadaran (№ 6267, № 7049) shows the depth of folk knowledge that is still preserved and passed down from generation to generation.

Ani Saratikyan – Junior Researcher at the Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA at the Department of Early Archeology. Scientific interests: Iron Age archeology of Armenia, water resources use in the Armenian Highlands. Author of 5 scientific articles. anisaratikyaniae@gmail.com